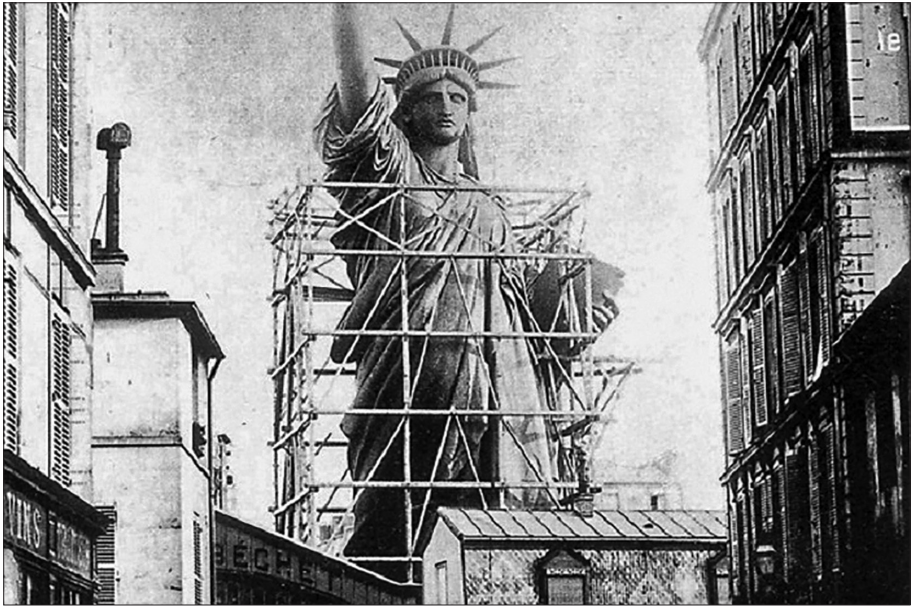

Inhoud

Inleiding	7
1 De bronnen van het liberalisme	13
2 De opkomst van het liberalisme	67
3 De neergang van het liberalisme	123
4 Het dieptepunt van het liberalisme	153
5 Liberalisme versus nazisme	183
6 Liberalisme versus communisme	199
7 Wedergeboorte. Het Manifest van Oxford	219
8 De heropleving van het liberalisme	235
9 Het succes van het liberalisme	307
10 Het liberalisme weer onder druk	361
11 De toekomst van het liberalisme	419
Epiloog	445
Dankwoord	459
Noten	461
Bibliografie	529
Personenregister	539

Opbouw van het Vrijheidsbeeld in Parijs in 1884.

Inleiding

“Zevenentachtig jaar geleden brachten onze vaders op dit continent een nieuwe natie voort, ontstaan in vrijheid en toegewijd aan het beginsel dat alle mensen als gelijken zijn geschapen. Nu zijn we verwickeld in een grote burgeroorlog,” zo verklaarde de Amerikaanse president Abraham Lincoln op 19 november 1863, in volle burgeroorlog tussen Noord en Zuid die draaide rond de al dan niet aanvaarding van de slavernij. Uiteindelijk wonnen de Noorderlijke troepen en werd de slavernij eind 1865 definitief afgeschaft.¹ Het betekende een mijlpaal in de menselijke geschiedenis. De Franse liberale politicus Édouard Laboulaye, die een hevige tegenstander was van de slavernij, schreef in zijn essay *Les Etats-Unis et la France* dat de Fransen en Amerikanen op dit vlak broeders en vrienden waren.² In 1865 kreeg Laboulaye het idee om een standbeeld voor de vrijheid aan te bieden aan de vs. Hij sprak erover met zijn vriend, de beeldhouwer Frédéric Auguste Bartholdi, die een eerste ontwerp maakte van het Vrijheidsbeeld, waarvoor zijn moeder Charlotte model zou hebben gestaan. Gustave Eiffel, de latere ontwerper van de Eiffeltoren, ontwierp de staalconstructie voor het beeld. Laboulaye, Bartholdi en Eiffel – een intellectueel, een kunstenaar en een ingenieur – geloofden dat vrijheid en vooruitgang hand in hand gingen en dat ze dit konden uitdrukken in een kunstwerk.³

Het beeld werd gefinancierd door vrijwillige bijdragen van gefortuneerde Fransen en Amerikanen. Daarnaast organiseerden Laboulaye en Bartholdi culturele activiteiten om geld in te zamelen. Het geld voor de sokkel werd bijeengebracht door 120.000 Amerikanen die één dollar of minder doneerden. Het was een compleet privaat initiatief,

de Franse overheid betaalde enkel de vervoerskosten over zee naar New York. *Miss Liberty* is 93 meter hoog en weegt 204.000 kilogram. Ze houdt in de ene hand een brandende fakkel vast als symbool van de nooit eindigende vrijheid, en in de andere hand een tablet met daarop de datum van de Amerikaanse Onafhankelijkheid, 4 juli 1776.⁴ De bouw van de enorme constructie met koperen onderdelen begon in Parijs in 1876, onder toezicht van Bartholdi. Eerst was de toorts af, daarna het hoofd en de schouders die werden tentoongesteld op de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1878. Het volledige beeld werd daarna afgewerkt en geassembleerd in een woonwijk in Parijs tussen 1881 en 1884. Eind 1885 kwam het beeld toe in de haven van New York op de reusachtige stoomboot *Isère*, waarbij meer dan 200.000 mensen langs de kades stonden om het toe te juichen. Het beeld was verpakt in 212 kratten, met meer dan 350 indrukwekkende stukken.

De Amerikanen bouwden het granieten voetstuk op Liberty Island, waarop het beeld in vier maanden tijd in elkaar werd gezet. Op 28 oktober 1886 werd het Vrijheidsbeeld officieel ingehuldigd door president Stephen Grover Cleveland. Het beeld bevat tal van symbolische elementen. De volledige naam is 'Liberty Enlightened the World' wat verwijst naar de Romeinse godin van de vrijheid, Libertas.⁵ De kroon met de zeven punten symboliseert de zeven continenten en de zeven oceanen van de wereld. Ze staat op gebroken boeien en haar rechtervoet is een beetje opgetild, alsof ze wegloopt van de onderdrukking van de mens. In de linkerhand houdt ze een tablet vast, als symbool voor de *rule of law* in de Amerikaanse samenleving, met daarop de datum van de Amerikaanse onafhankelijkheid (4 juli 1776) in Romeinse cijfers 'July IV MDCCLXXVI'. *Miss Liberty* stond niet alleen symbool voor de afschaffing van de slavernij, maar werd in het begin van de twintigste eeuw steeds meer geassocieerd met de openheid en de gastvrijheid van de Verenigde Staten.

Het beeld was snel alom bekend en de miljoenen Europese migranten die op boten naar de vs emigreerden, keken ernaar uit. Het gaf hun hoop op een betere toekomst. Ze waren op weg naar een land waar ze in volle vrijheid konden geloven, hun mening uiten, initiatief nemen en kritiek uiten. De vrijheidsvlam van het *Statue of Liberty* vormt het symbool van het liberalisme. Elke mens is uniek, hij of zij heeft onvervreembare rechten en vrijheden, niemand kan ze afnemen, en haar toorts zal nooit ophouden te branden. Dit beeld, dat zowat 130 jaar geleden werd gebouwd als eerbetoon aan een natie die

erin geslaagd was de slavernij uit te roeien, staat vandaag symbool voor het liberalisme en de liberale democratie. Het klaagt de onderdrukking van de mens in tal van landen aan en keert zich tegen elke vorm van onvrijheid en tegen elke vorm van totalitair denken. Het Vrijheidsbeeld zegt ook nog iets anders. Het vertelt ons dat de liberale democratie de meest succesvolle staatsvorm is, die geleid heeft tot vrede, welvaart en rechtvaardigheid. Het is een staatsvorm die gebaseerd is op een grondwet en een parlement dat door het volk verkozen is. Mensen zijn vrij om hun mening te uiten, om te vergaderen, om te geloven wat ze willen, om eigendom te verwerven, om onderwijs te genieten, om initiatief te nemen, om uit vrije wil te huwen of samen te wonen met een partner naar eigen keuze, om zelf te beslissen over hun doen en laten. Het waarborgt het recht op zelfbeschikking van elk individu en zorgt ervoor dat de rechten en vrijheden van de burgers beschermd worden.

Een liberale democratie bestaat uit vrijheid van meningsuiting, scheiding van Kerk en Staat, gelijkwaardigheid van man en vrouw, en een onafhankelijke rechterlijke macht. Heel wat mensen beschouwen de rechten en vrijheden die we vandaag kennen als evident, maar dat zijn ze niet. Onze voorouders hebben er hard voor gevochten. In de negentiende eeuw kende het liberalisme een opmars die in vele delen van Europa duurde tot het begin van de Eerste Wereldoorlog. Daarna volgde een periode van neergang waarin totalitaire systemen de overhand kregen op de liberale democratie. Even leek het dat de vrijheid van de mens definitief ten onder ging in het razende geweld van het nationalisme, het fascisme en het communisme. Tijdens het interbellum zakten heel wat liberale, parlementaire democratieën als kaartenhuisjes in elkaar. De situatie werd nog erger tijdens de Tweede Wereldoorlog toen nazi-Duitsland in sneltempo West-Europa veroverde en Groot-Brittannië aanvankelijk als enig land met een liberale democratie weerstand bood, maar onder druk van het nazisme ook dreigde te bezwijken. Zover is het gelukkig niet gekomen. Met vereende krachten slaagden de geallieerden erin om in 1945 de nationaalsocialisten en hun bondgenoten te verslaan. Maar nog was de bedreiging van de liberale democratieën niet ten einde. De Verenigde Staten moesten nog afrekenen met het totalitaire Japan. En na de oorlog vielen steeds meer Oost- en Centraal-Europese landen onder controle van de Sovjet-Unie en werden communistisch. Het bleven moeilijke tijden voor liberale partijen en hun pleidooi voor indivi-

duele vrijheid, minder staat en meer vrijhandel. Al doofde de toorts van de vrijheid nooit helemaal.

Zeventig jaar geleden, op 4 april 1947 kwamen vertegenwoordigers van liberale partijen uit 19 landen bijeen in het Engelse Oxford en keurden er het *Manifest van Oxford* goed dat de basis vormde voor de Liberale Internationale (LI). Vanaf dat moment herstelde het liberalisme zich langzaam maar zeker. De jaren 60 zorgden voor een eerste forse opstoot. De wereldwijde revolte van het jaar 1968 leidde naar meer recht op zelfbeschikking, dekolonisatie, gelijke burgerrechten, vrouwenemancipatie, secularisering en ontzuiling. Toch bleef het politieke liberalisme tot het einde van de jaren 70 overvleugeld door het socialisme, conservatisme en de voortdurende hang naar collectivisme. Pas in de jaren 80 brak het liberale denken helemaal door. De val van de Berlijnse Muur en de ineenstorting van de communistische staten vormden het failliet van het totalitaire denken, al bestond en bestaat het nog in een aantal landen. De strijd tussen de ideologieën leek daarmee helemaal beslecht en het aantal liberale democratieën bereikte rond de eeuwwisseling een hoogtepunt.

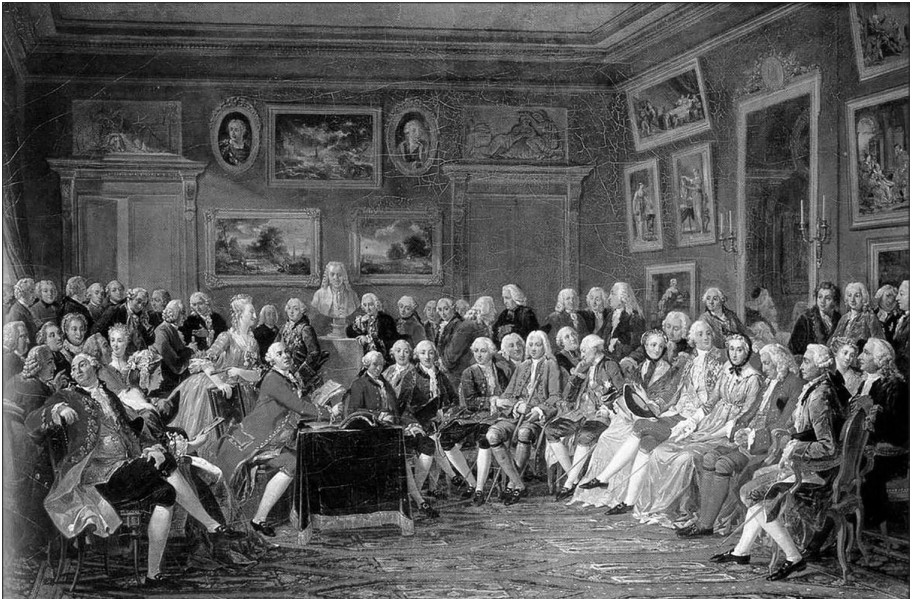
Vandaag staat het liberalisme echter weer onder druk door een opstoot van nationalisme, populisme, autoritarisme en islamisme. In dit boek beschrijf ik de geschiedenis van het liberalisme in de diverse landen van de wereld. Centraal hierin staat het *Manifest van Oxford* van de Liberale Internationale, dat tot op de dag van vandaag een bron van bezieling is voor zowat alle liberale partijen in de wereld. De tekst die in 1947 geschreven werd op de ruïnes van de Tweede Wereldoorlog, blijft een bron van inspiratie voor iedereen die opkomt voor vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid. In datzelfde jaar werd ook de Mont Pèlerin Society opgericht die tal van intellectuelen en politici heeft beïnvloed en die in de jaren 70 van de twintigste eeuw zorgde voor een ware omwenteling in het sociaaleconomische denken in een groot deel van de wereld en de toorts van de vrijheid brandend hield. Ook vandaag speelt het liberalisme een belangrijke rol in de strijd tussen de ideologieën en zal dat blijven spelen. Het liberalisme heeft immers niet alleen een bewogen verleden maar ook een enorme toekomst.

De geschiedenis van het liberalisme kan niet los gezien worden van de politieke, economische en maatschappelijke gebeurtenissen

tijdens de voorbije 250 jaar: van het ancien régime, de doorbraak van de Industriële Revolutie, de strijd tegen de slavernij, het gevecht voor de politieke rechten van de vrouw, De Eerste Wereldoorlog, de Oktoberrevolutie in Rusland, het succes van het communisme, het fascisme en het nazisme, de Tweede Wereldoorlog, de uitroeiing van de Joden, de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, de Koude Oorlog, de dekolonisatie, de burgerrechtenbeweging in de vs, de golden sixties, de opstanden tegen de Sovjet-Unie in Hongarije en Tsecho-Slowakije, de val van de Berlijnse Muur, de aanslagen van 9/11 en de impact van het islamisme. Die historische ontwikkelingen zijn belangrijk om te begrijpen hoe bijzonder hard de strijd voor de bevrijding van het individu tot nu toe is geweest. Het is dan ook nodig die geschiedenis te kennen. Niet alleen om te begrijpen wat er in het verleden gebeurd is, maar vooral omdat het ons handvatten reikt voor vandaag en morgen. We moeten onze geschiedenis immers kennen om de toekomst voor te bereiden.

Mijn focus in dit boek ligt daarbij op de ontwikkeling van de liberale democratie.⁶ Want daarover handelt de geschiedenis van het liberalisme, over de mate dus waarin landen erin geslaagd zijn om hun staatsvorm, die voordien feodaal, aristocratisch of totalitair was, om te vormen tot een systeem waarin de rechten en vrijheden van het individu beschermd worden.⁷ In mijn betoog wil ik aantonen dat de liberale democratie superieur is aan alle andere samenlevingsvormen. Het beschermt immers de fundamentele rechten en vrijheden van elke burger via een rechtsstaat en de scheiding der machten. Het biedt de kans om op regelmatige tijdstippen haar leiders op een vreedzame manier af te zetten. Het voorziet in de vrijheid van meningsuiting, van geloof en van vereniging. De liberale democratie is de beste staatsvorm op weg naar een universele acceptatie van de mensenrechten. Het spoort immers met het natuurrecht dat elke mens vrij is en het recht heeft om zijn lot in eigen handen te nemen. En dat niemand, werkelijk niemand, het recht heeft om dat te verhinderen.

Dirk Verhofstadt
oktober 2017

Bijeenkomst in het salon van Madame Geoffrin,
een van de leidende vrouwen tijdens de Franse Verlichting.⁸

I

De bronnen van het liberalisme

Het liberalisme is de eerste ideologische stroming in de moderne geschiedenis. De bronnen ervan gaan terug op de klassieke oudheid met het democratische Athene uit de vijfde eeuw voor onze tijdrekening als startpunt. Daar ontstond een vroege vorm van directe democratie met een soevereine volksvergadering waarbij de (uitsluitend mannelijke) burgers rechten kregen.⁹ De lijkrede van Pericles vormt volgens sommigen zelfs zowat “de bakermat van de liberale democratie”.¹⁰ Stilaan groeide ook het scepticisme rond het bestaan van bovennatuurlijke machten die het leven van de mens zouden bepalen, waardoor onvrijheid hun lot was. De filosofen Epicurus en Lucretius trokken het bestaan van goden in twijfel en moedigden mensen aan om vrij te denken en hun lot in eigen handen te nemen.

Deze denkbeelden werden fel bestreden door het opkomende christendom en de islam, waardoor ze verdwenen in de nevelen van de geschiedenis. Heel wat teksten uit de klassieke oudheid verdwenen door de tand des tijds, door veronachtzaming of door doelbewuste vernietiging door de kerk. Maar sommige handschriften zijn via Arabische filosofen, zoals Averroës, terechtgekomen in westerse kloosters.¹¹ Daar werden ze herontdekt door humanisten als Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio, Niccolò Niccoli, Niccolò Machiavelli en Poggio Bracciolini.¹² Hiermee werd een wereld die bijna duizend jaar verborgen bleef opnieuw zichtbaar en werden ideeën rond de manier van samenleven weer tot leven gebracht. Teksten van Plato, Aristoteles, Cicero, Seneca, Lucretius en andere geleerden leidden tot nieuwe politiek-filosofische inzichten.

Pericles

Pericles (495-429 v.o.t.) was een Oudgriekse staatsman en veldheer die aan het hoofd stond van de Atheense stadsstaat in de vijfde eeuw voor onze tijdrekening. In Athene heerste in die tijd een soevereine volksvergadering met door loting aangewezen bestuurders, een vroege vorm van democratie, en overheidsambtenaren en rechters die hiervoor een staatsuitkering kregen. Ook burgers uit minder vermogende families kregen daarbij rechten. Daartegenover stond Sparta waar een raad van ouderen (de Gerousia) de koningen terzijde stonden die zowel wetten maakten als recht spraken en die aan niemand verantwoording verschuldigd waren. In feite werden de leden ervan gekozen uit de rijke aristocratische families die banden hadden met de koningshuizen.

Het democratische Athene was in die periode bezig met haar rijk uit te breiden tot ongenoegen van het oligarchische Sparta dat aan het hoofd stond van een reeks buurstaten verenigd in de Peloponnesische Bond. Zowel Athene als Sparta en hun wederzijdse bondgenoten streefden naar het leiderschap in de Griekse Wereld. Dat leidde in 431 v.o.t. tot de Peloponnesische Oorlog die 27 jaar lang zou duren. De Atheense legeraanvoerder en geschiedschrijver Thucydides heeft die oorlog gedetailleerd beschreven. Zo citeert hij de lijkrede die Pericles in de winter van 431 v.o.t. hield voor de gesneuvelden tijdens het eerste jaar van de Peloponnesische Oorlog. Na een begrafenisstoet en het bedekken van de graven met aarde trad Pericles naar voor op een hoog platform en sprak de bevolking toe. In het belangrijkste deel van zijn lijkrede wees hij op het grote ideologische verschil tussen de door Athene en Sparta gevoerde politiek en verdedigde hij de democratie als beste staatsvorm.

“We hebben een staatsvorm die niet een kopie is van de instellingen van onze naburen. In plaats van anderen na te bootsen zijn wij juist een voorbeeld voor hen. Onze staatsvorm heet een democratie, omdat ze in handen is van velen en niet van enkelen. In persoonlijke geschillen verzekeren onze wetten gelijk recht aan allen en de publieke opinie eert eenieder die zich door iets onderscheidt in het openbare leven boven anderen, niet om de klasse, waartoe hij behoort, maar om zijn waarde alleen. Armoede is voor niemand die de staat van nut kan zijn een beletsel, hoe gering zijn aanzien ook is. Wij leven als vrije staatsburgers en in onze dagelijkse omgang zijn wij zonder

argwaan tegen elkander en wij ergeren ons niet aan onze buurman als hij zijn eigen genoeg zoekt en werpen hem geen boze blikken toe, die wel geen schade brengen, maar kwetsend zijn. Verdraagzaam in onze persoonlijke omgang houden wij in het openbare leven ons aan de wet, die wij eerbiedigen. Wij gehoorzamen aan hen die telkens over ons gesteld zijn en aan de wetten, vooral aan die wetten die bescherming bieden aan de verdrukten en aan die ongeschreven wetten, waarvan de overtreding in aller ogen schande brengt.”¹³

Epicurus

Epicurus (341-270 v.o.t.) was een Griekse filosoof en grondlegger van het epicurisme, een filosofische stroming waarin het nastreven van genot en het vermijden van pijn centraal staat. Rond 306 v.o.t. richtte hij een eigen school op (de Tuin) waar ook vrouwen en slaven welkom waren. Het staat vast dat Epicurus veel geschreven heeft, maar bijna alles ging verloren of werd vernietigd. Slechts enkele spreuken en teksten van hem zijn bewaard. Ze handelen over zijn kennisleer, zijn atoomtheorie en zijn opvatting van de kosmos. Voor dit boek is zijn *Brief aan Menoeceus* belangrijk, die handelt over zijn ethisch denken.

In die opmerkelijke brief beschrijft Epicurus hoe men het best persoonlijk geluk kan bereiken. Dat is maar mogelijk als de mens zich door de filosofie bevrijd heeft van de angst voor de goden en die voor de dood. Cruciaal is het vermijden van pijn en het nastreven van lust of genot. Dit lijkt een hedonistische, zelfs decadente en egoïstische levensvisie, maar dat klopt niet. Het gaat bij Epicurus niet zozeer om het ervaren van genot op korte termijn, zoals overmatig eten en drinken, want dit kon op langere termijn leiden tot klachten en derhalve tot minder genot en meer pijn. In feite leefde hij bijzonder sober en koppelde hij het begrip genot aan het voldoen van wat hij de ‘natuurlijke en noodzakelijke’ behoeften noemde, zoals eten en drinken. Een andere zaak is het voldoen van ‘natuurlijke maar niet-noodzakelijke’ verlangens, zoals veel en lekker eten. Niet-noodzakelijke verlangens waren in hoofdte van de filosoof al die verlangens die, als ze niet vervuld worden, niet tot pijn leiden. En nog iets anders is het voldoen van ‘niet-natuurlijke en niet-noodzakelijke’ verlangens, zoals het nemen van drugs om in een roes te geraken. Ook dat be-

pleitte hij niet. Het streven naar genot betrof bij Epicurus alleen de 'natuurlijke en noodzakelijke' behoeften.¹⁴

Een andere vorm van genot was voor hem het onbevangen en onbevreesd door het leven gaan, zeg maar een soort gemoedsrust waarbij de mens geen angst heeft voor de dood en voor de goden. Sterven en lijden kan verschrikkelijk zijn, maar de dood is dat niet, want ze is toch onvermijdelijk aldus Epicurus – "wanneer wij er zijn, is de dood er niet, en wanneer de dood er is, zijn wij er niet meer."¹⁵ In het besef dat ons leven kortstondig is, houdt Epicurus ons voor dat we moeten genieten van elk ogenblik en dat we ons levensgeluk zelf in de hand hebben. Hij stond ook sceptisch tegenover het bestaan van de goden zoals de meeste mensen zich hen voorstellen en legde zich niet neer bij het louter 'geloven' in iets. Dat natuurrampen voortkwamen uit de toorn van de goden vond hij een absurde gedachte. Alleen door waarneming kon men kennis verwerven. Mede hierdoor haalde hij zich de kritiek op de hals van de toenmalige geloofsgeleerden en de latere kerkvaders. Het gedachtegoed van Epicurus heeft alvast een belangrijke rol gespeeld in het utilitaristische denken, zoals dat later ontwikkeld werd door onder meer Jeremy Bentham, John Stuart Mill en Michel Onfray.

Lucretius

Titus Lucretius (99-55 v.o.t.) was een Romeinse filosoof, atomist en dichter die in navolging van Epicurus scherpe kritiek uitte op het heersende godsgeloof. Hij keerde zich tegen het stoïcisme als enige weg naar het menselijk geluk en stelde dat mensen zich moesten bevrijden van de angst die religies de mens inboezemden. Zijn werk werd dan ook hevig bekritiseerd door de eerste christenen en later door de kerkvaders en theologen. De meeste van zijn teksten zijn vernietigd of verloren gegaan. In de vijftiende eeuw herontdekte de Italiaanse humanist Poggio Bracciolini in de benedictijnenabdij van Fulda in Zuid-Duitsland, Lucretius' beroemde boek *De Rerum Natura*. Die spectaculaire vondst zorgde mee voor een beslissende doorbraak van het humanisme in Europa.

De Rerum Natura is een leerdicht geschreven in zesvoetige versvormen, opgedeeld in zes boeken waarin Lucretius ten strijde trekt tegen het toenmalige staatsbestel en de godsdienst. Zijn denkbeelden,

die hij vooral oppikte bij Epicurus, staan haaks op de religieuze opvattingen van zijn tijd, maar indirect ook op de latere kerkelijke dogmatiek. Hij verdedigt het atomisme en stelt dat alles bestaat uit onzichtbare deeltjes die onvergankelijk zijn, dat er geen vast middelpunt bestaat (terwijl de kerk de aarde beschouwde als het centrum van het heelal), dat het universum geen schepper of ontwerper heeft, dat de voorzienigheid een verzinzel is, dat de natuur onophoudelijk experimenteert, dat het universum niet voor of rondom de mens gecreëerd is, dat mensen ten opzichte van andere levende wezens niet uniek zijn, dat de menselijke samenleving niet is begonnen in een tijdperk van rust en overvloed maar met een primitieve strijd om het bestaan, dat er geen hiernamaals bestaat, dat het hoogste doel in het leven ligt in het verhogen van het genot en het beperken van de pijn, dat de dood niets betekent voor ons, dat godsdiensten zonder uitzondering wreed zijn, dat er geen bovennatuurlijke wezens bestaan, en dat alle georganiseerde godsdiensten bijgelovige hersenspinnels zijn gebaseerd op diepgewortelde verlangens, angsten en onwetendheid.¹⁶ Het waren stuk voor stuk stellingen die de latere kerkeleerden en de inquisitie radicaal verwierpen, zoals Galileo Galilei en Giordano Bruno mochten ondervinden.

Het christendom verketterde zijn boek als een toonbeeld van hedonisme. Daar heeft het evenwel niets mee te maken. Cruciaal is het belang dat Lucretius hecht aan het menselijke verstand, zeg maar de rede, om tot inzicht te komen in de natuur en de mens. "Geen fabels over goden, geen hemel met bliksem en dreigend geroffel hielden hem [Epicurus] tegen, maar prikkelden eerder zijn vastberaden geest met het verlangen als eerste de vergrendelde poorten van de natuur te forceren. De grote kracht van zijn geest overwon dan ook..."¹⁷ Op die manier wilde hij een goede verklaring geven voor de verschillende verschijnselen aan de hemel, hoe de loop is van de zon en maan en door welke kracht er van alles gebeurt op aarde, maar ook wat de aard is van de ziel en de geest. In zijn boek formuleert Lucretius daar ook een antwoord op. Zo geeft hij een verrassend moderne uitleg over de natuurverschijnselen, de oorsprong van de wereld, het ontstaan van planten en dieren, de eerste primitieve mensen, de ontdekking van het vuur, het overleven van de sterksten, de oorzaken van het geloof in de goden, het ontstaan van de eerste gemeenschappen, het begin van de taal, de overgang naar landbouw en bosbouw, de oorsprong van de steden en wetten. Steeds opnieuw probeert hij met de

beperkte kennis van toen een logische uitleg te geven voor al die elementen. Lucretius bepleit dus als een van de eersten het belang van de rede en beïnvloedde daarmee de latere humanisten in hun zoektocht naar werkelijkheid en het vrije denken.

Renaissance

Belangrijk voor de ontwikkeling van het liberale gedachtegoed was de renaissance of *Rinascita* die vanaf de veertiende eeuw doorbrak in Toscanië in Italië, waarbij teruggegrepen werd naar de kennis en verworvenheden van de klassieke oudheid.¹⁸ Het was het eerste proces van kritisch denken, secularisering en individualisering dat zich voordeed in het christelijke Avondland en dat het begin markeerde van de moderniteit. Het was een periode van geestelijke opbloei en van tal van ontdekkingen zoals het copernicaanse stelsel, het kompas en de bril. De ontdekking van het papier en de drukpers leidde tot de boekdrukkunst waardoor 'moderne' ideeën snel en op grotere schaal verspreid geraakten. Men had het toen over het humanisme dat de mens als maat van alle dingen beschouwde en zich baseerde op vrijheid, mondigheid en menselijke waardigheid. Het waren humanisten die als eersten een vorm van 'geestelijke vrijheid' en 'verdraagzaamheid' bepleitten, en die het belang van studie en kennis onderstreepten, zaken die cruciaal waren voor het latere liberale denken. Meestal wordt Petrarca aangewezen als 'de vader van het humanisme'. Andere belangrijke humanisten waren onder meer Pico della Mirandola, Desiderius Erasmus, Michel de Montaigne en Francis Bacon.

Francesco Petrarca

Francesco Petrarca (1304-1374) was een Italiaanse dichter die geboren werd in de stad Arezzo en die zich toelegde op het bestuderen van teksten uit de Latijnse oudheid. Hij studeerde in het Franse Montpellier en rechten aan de universiteit van Bologna, maar zijn voorkeur ging uit naar het schrijven. Beroemd is een brief van hem met persoonlijke observaties over de beklimming van de Mont Ventoux in 1336. Daarnaast is hij vooral bekend omwille van zijn liefdes- en andere gedichten aan Laura die gebundeld werden in de *Canzoniere* en

Trionfi. Hij wordt beschouwd als een van de eerste kosmopolieten. Zo maakte hij tal van reizen in Italië, Frankrijk en Duitsland, vaak op zoek naar handschriften van schrijvers uit de klassieke oudheid. Die waren soms te vinden in kloosters, zowat de enige plekken waar men nog dergelijke boeken bijhield.

In een scriptorium in de stad Verona herontdekte Petrarca op die manier de *Epistolae familiares*, een collectie brieven van Cicero – aan zijn vriend Atticus, zijn broer Quintus en aan Brutus – en kreeg zo inzicht in de gedachtegang en de moraliteit van de Romeinse burgers en bestuurders. Op basis van deze en andere teksten kwam Petrarca tot het inzicht dat men best de hoge morele waarden uit de klassieke literatuur zou herstellen en integreren in het christelijke denken, waarmee hij zich afzette tegen de manier van denken tijdens ‘de donkere middeleeuwen’, zoals hij die periode noemde. Hij pleitte ervoor dat de kerk zich niet langer zou bemoeien met kunst en wetenschap, maar zich enkel zou inlaten met puur religieuze zaken. Hij verwierp ook de gedachte dat de Bijbelteksten voldoende waren om het leven en de natuur te verklaren.¹⁹ Petrarca begreep op basis van de teksten van de klassieke oudheid dat men meer waarde moest hechten aan zintuigelijke waarneming.

Met zijn poëzie en proza doorbrak Petrarca de gesloten manier van denken die gedurende eeuwen uitsluitend was gebaseerd op de heilige teksten in de Bijbel. “Petrarca zette zijn geestelijke erfenamen aan tot het verzamelen van handschriften uit de oudheid, tot het schrijven van mooi, aan de oudheid verwant Latijn, tot waardering van de volkstaal [hij schreef als een van de eersten ook in het Italiaans, nvdv] en vooral tot bestudering en beoefening van de praktische filosofie, die mensen tot troost zou strekken en richtlijnen zou geven voor het handelen.”²⁰ Zijn geestverwanten zullen later die ‘richtlijnen’ niet enkel toepassen in de kunsten en wetenschappen, maar ook in de politiek. Zo ontwikkelden zich ideeën over republikeinse vrijheid en inspraak van de burgers in het beleid.

Pico della Mirandola

Pico della Mirandola (1463-1494) was een Italiaanse renaissancefilosoof en een van de eerste Europese humanisten. Hij schreef het boek *Conclusiones* waarin hij wijsheden uit diverse religieuze en filoso-

fische bronnen met elkaar combineerde. Toen hij zich naar Rome begaf om zijn *Conclusiones* voor te stellen, schreef hij *Over de waardigheid van de mens* als tekst voor een openbare redevoering (een oratie), maar hij mocht die niet uitspreken omdat de toenmalige paus en de kerkgeleerden ze als ketters beschouwden. Hij werd veroordeeld en zelfs een tijdje opgesloten. De tekst van de oratie verscheen uiteindelijk postuum en wordt nu beschouwd als een van de basiswerken van het humanisme in Europa.

Over de waardigheid van de mens is een oratie als inleiding op de 900 stellingen in zijn *Conclusiones* over geloof, filosofie en magie. Daarin formuleerde Pico della Mirandola de bevrijdende gedachte over de 'mens als zijn eigen schepper'. De mens is niet gedetermineerd, maar het enige wezen dat door God geschapen werd met de vrijheid om te worden wat hij wil, zodat hij zijn lot in eigen handen heeft. Daarbij vormt de mens zichzelf door middel van een zoektocht in plaats van een (traditioneel of religieus) voorschrift te volgen. Godsdienst, gemeenschap en familie bepalen de setting, stelde Pico, maar het scenario moet je zelf schrijven. "Als vrij en soeverein kunstenaar moet jij als het ware je eigen beeldhouwer zijn en jezelf uitbeelden in de vorm die je verkiest (...) Je kunt ontaarden in de lagere vormen, de dierlijke, maar je kunt ook door eigen wilsbesluit herboren worden in de hogere vormen, die goddelijk zijn," aldus Mirandola.²¹ De mens beschikt dus over de vrijheid om zelf iets van zijn of haar leven te maken. De auteur richt zich daarbij tot Adam, als symbool voor de mens: "Aan jou, Adam, hebben wij niet een vaste verblijfplaats, niet een eigen gezicht of een bepaalde gave in het bijzonder gegeven; het is de bedoeling dat jij de verblijfplaats, het gezicht en de gaven die je zelf verkiest naar je eigen wens en inzicht, zult verkrijgen en bezitten. De natuur van de anderen ligt vast en wordt binnen door ons voorgeschreven wetten beteugeld. Jij bent aan geen enkele beperking onderworpen. Jij zult voor jezelf je natuur bepalen naar je eigen vrije wil waaraan ik je heb toevertrouwd. Midden in de wereld heb ik jou geplaatst, zodat je van daaruit alles wat er om je heen in de wereld is gemakkelijker kunt bekijken. Ik heb je niet hemels en niet aards, niet sterfelijk en niet onsterfelijk gemaakt," zo schreef Mirandola.²²

Hiermee is hij een van de eersten die een zeker recht op zelfbeschikking beschrijft dat de kern vormt van het liberale gedachtegoed. Hij spreekt namelijk letterlijk over 'je eigen wilsbesluit', waarmee

hij aangeeft dat het de mens zelf is die zijn levenslot bepaalt en vormt. Daarnaast probeert hij ideeën uit diverse godsdiensten, uit het heidendom en het hellenisme, met elkaar te verzoenen om te komen tot een soort universele kennis en om de werkelijke waardigheid van de mens gestalte te geven. Hij demonstreerde hiermee een grote mate van openheid en verdraagzaamheid ten aanzien van andersdenkenden. En hij greep terug naar de teksten van Plato en Aristoteles en andere grote namen van de oudheid, onder wie ook heel wat wiskundigen. Hij vond het spijtig dat hun geschriften dreigden te verdwijnen in de nevelen van de geschiedenis. "Vandaag de dag is zij [de geschriften van de oudheid], evenals andere mooie en goede dingen, door nalatigheid van de latere levenden zo in vergetelheid geraakt, dat er nauwelijks nog sporen van terug te vinden zijn." Je proeft in die woorden zijn spijt en zijn verlangen dit gedachtegoed opnieuw de plaats te geven dat het verdient.²³

Pico della Mirandola, auteur van *Over de waardigheid van de mens*.

Pico della Mirandola werd in 1486 voor deze denkbeelden veroordeeld door paus Innocentius VIII (die met zijn bul *Summis desiderantes affectibus* ook de toestemming had gegeven tot de vervolging van zogenaamde heksen), waarop hij naar Frankrijk vluchtte. Zijn *Oratio* werd later bejubeld door onder meer Desiderius Erasmus, Thomas More en Jacob Burckhardt.

Desiderius Erasmus

Desiderius Erasmus (1466-1536) was een Nederlandse theoloog en filosoof die mee aan de basis lag van het humanisme. Hij verbleef een tijd in Engeland waar hij contact had met de invloedrijke humanisten Thomas More en John Colet en schreef nadien zijn *Lof der Zotheid*, een satire op de misstanden van zijn tijd, in het bijzonder op de schijnheiligheid van de kerk. Erasmus kreeg de leiding over het Collegium Trium Linguarum aan de universiteit van Leuven, waar men Grieks,